

Alla Shvets

Ivan Franko Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine

ORCID: 0000-0002-5612-8420

„Я також пала жертвою війни”: війна в мемуарному наративі Костянтини Малицької

“I Also Fell Victim to War”: War in Kostiantyna Malyska’s Memoir Narrative

Abstract

The article analyses the memoir narrative (memoirs and correspondence) of the Ukrainian writer, educator, editor, and public figure Kostiantyna Malyska, which is a valuable human testimony and emotional self-description of her difficult five-year experience in Siberian exile. Malyska was the only woman among thirteen men, well-known public figures, who, in February 1915, were arrested by the Russian occupation authorities in Lviv and exiled to the Yenisei province. In her memoirs, against the background of descriptions of the military and political situation, Malyska conveys in detail her impressions of “Asia” (as she called the foreign land), the geographical environment of “disastrous Siberia”, comparing it with the toponymy of her native land, and shows the way of life of the local population of “Choldonians”. The memoirs touchingly describe meetings with new people, the spirit of sincere compatriotism between Ukrainian prisoners in a foreign land, the difficulty of “getting used to” Siberia, the experience of time, the activities of the Ukrainian community in Krasnoyarsk, and teaching at a local Ukrainian school. For their factual basis, Malyska’s memoirs are valuable as a vital source for understanding the writer’s life and human destiny, the historical and political situation in Galicia during the period of Russian occupation, and for highlighting the cultural and patriotic life of wartime Lviv and the fate of its prominent public figures who were also persecuted, arrested, and exiled.

Keywords: auto-narrative, ego-documents, topos of the road, factualism, reportage, fellow compatriots, psychologism of memories, correspondence.

Війна залишає свою страшну печать не лише в історії світу, людства, а й у долі кожної людини, резонуючи болісними переживаннями, травмами втрат, неповернення, зміною життєвого сенсу, синдромами відчуження й виснажливими емоційними потрясіннями. Війна руйнує звичний життєвий триб людини, примушуючи її мимоволі адаптуватися до жахів, ставати до них інертною, зживатися з жорстокими реаліями, долаючи страхи смерті. Але повсякчас візії війни ятрять людську свідомість і пам'ять своїми страшними, незатертими навіть із часом картинами і болять завданими кривдами.

Пережиті воєнні катаклізми спонукають людину до глибокого рефлексування, посттравматичного самоословлення, до створення спогадових наративів, через які вона артикулює не лише свій травматичний досвід, психологічно проговорює його, переживаючи заново ці події, а також отримує здатність інтегрувати ці страшні спогади в актуальну поточну історію. Через мемуари відбувається мовби лінгвальне кодування людської пам'яті в образах, подіях, емоціях, фрагментах, локусах, людях.

Водночас спогадовий наратив війни є частиною колективного воєнного досвіду, тим цінним емпіричним матеріалом, що віддзеркалює ментальні засади нації, еволюцію її національної свідомості, її генетичні коди і громадянську опірність. В історії багатолітньої української боротьби з російсько-імперським злом – це важливий історичний метанаратив про життя в окупації, про звірства й безчинства загарбників, про повторення руйнівної агресії, про духовне подвижництво, боротьбу й виживання українців.

Аналіз основних досліджень. Теперішня дослідницька увага до матеріалів приватного походження чи так званих его-документів спрямована на уведення їх у науковий обіг як повноцінних складових історичного дискурсу, що висвітлює події національного буття крізь призму одиничної людської долі. Як зазначає Людмила Тарнашинська,

документалістика є своєрідним і досить точним дзеркалом для відображення розмаїтих колізій як зовнішнього, так і внутрішнього буття людини на тлі широкого фактологічного матеріалу доби: від історичних, суспільно-політичних, соціокультурних до індивідуальних – психолого-антропологічних, творчих та поетикальних – особливостей¹.

Водночас ці джерела є важливими з погляду літературознавчого й лінгвістичного аналізу, що уможливорює осмислення біографії мемуариста, його внутрішнього світу, мовної структури документів, їхньої жанрової, оповідної, образної, документальної, емотивної складових. На сьогодні його-документами вважаються мемуари, автобіографії, щоденники особистого походження, подорожні щоденники чи нариси, деякі дослідники зараховують до цієї категорії ще й листування. Важливою ознакою є історична достовірність, документальність, авторська суб'єктивність, індивідуальний характер нарації, особистісне сприйняття подій крізь призму часу, автобіографічної пам'яті, пережитих емоцій. Методологічні засади мемуарного наративу свого часу осмислено у працях Н. Любовець², О. Коляструк³, А. Торопцевої⁴,

¹ L. Tarnashynska, *Ego-dyskurs ukraïnskoho shistdesiatnyttstva yak zrız epokhy vyvilnenoi svobody* [v:] „Studia Polsko-Ukraïńskie”, red. Walentyna Sobol, t. 9, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2022, s. 187.

² N. Liubovets, *Vyvchennia memuariv yak istorychnoho ta biohrafichnogo dzherela: do istoriohrafii problemy* [v:] “Ukraïnska biohrafistyka”, vyp. 7, Kyiv 2010, s. 66–104; N. Liubovets, *Memuary (spohady) yak dzherelo biohrafichnykh doslidzhen* [v:] „Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho”, vyp. 24, Kyiv 2009, s. 277–291.

³ O. Koliastruk, *Dokumenty osobovoho pokhodzhennia yak dzherela z istorii povsiadkennosti* [v:] „Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal”, nr 2, 2008, s. 145–153.

⁴ A. Toroptseva, *Problema psykhologizmu ta subiektivnosti eho-dokumentiv yak dzherel z istorii u pohliadakh zarubizhnykh naukovtsiv* [v:] „Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnogo universytetu im. V. O. Sukhomlynskoho: Istorychni nauky”, vyp. 2, Mykolaiv 2018, s. 91–95; A. Toroptseva, *Ukraïnske pytannia v yevropeïskykh memuarakh chasiv Pershoï svitovoi viiny* [v:] „Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky”, nr 26/27, Kyiv, 2015, s. 305–312; A. Toroptseva, *Viiskovopolitychna istoriia Ukrainy u memuarakh inozemnykh avtoriv (1914–1918 rr.)* [v:] „Visnyk Luhanskoho natsionalnogo universytetu im. Tarasa Shevchenka: Istorychni nauky”, vyp. 4 (293), Starobilsk 2015, s. 85–92.

В. Пустовіт⁵, О. Галича⁶. Таким чином, мемуари як жанровий сегмент документалістики на сьогодні повноцінно увійшов до сфери філологічної компетенції з погляду поетики, образності, психологізму, нарації, генології, композиції.

Лихоліття Першої світової війни, російська окупація галицьких земель, зокрема Львова, розправа з культурно-патріотичною елітою інтернуванням до Сибіру знайшли своє мемуарне ословлення в особистому наративі Костянтини Малицької (1872–1947). Вона відома як активна громадська діячка, багатолітня педагогиня, визначна письменниця, видавчиня, перекладачка, редакторка, одна з чільних представниць і засновниць українського жіночого руху, зокрема „Союзу Українок”, активна учасниця товариств „Просвіта”, „Рідна школа”, співзасновниця організації Українських Січових Стрільців.

У життєвому чині К. Малицької простежується історична аналогія подвижницької ролі жіноцтва в часи жорстокої російської окупації Галичини 1914–1915 рр., коли жінки стали в авангарді національного опору, організовуючи відозви до нації, засновуючи санітарні курси і запомогові комітети „на потреби України”. Як засвідчує сучасниця К. Малицької Ірина Пеленська, вона „була діячкою, що вміла й хотіла причинитися до піднесення цілості національно-культурного й політичного життя історичної хвилини”⁷. З якою достотою схожою із сьогоденням риторикою зі сторінок львівського часопису „Діло” 1913 р. від імені Жіночого організаційного комітету К. Малицька зверталася до нації напередодні неминучої війни, ініціюючи створення у Львові „Комітету допомоги Україні”:

⁵ V. Pustovit, *Ukrainska pysmennyska memuarystyka XIX stolittia: natsiietvorchyi dyskurs*, avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra filol. nauk, spets. 10.01.01 „Ukrainska literatura”, Kyiv 2010.

⁶ O. Halych, *Ukrainska dokumentalistyka na zlami tysiacholit: spetsyfika, heneza, perspektyvy*, Znannia, Luhansk 2001.

⁷ I. Pelenska, *U spohadakh suchasnykiv* [v:] *Vykhovnytsia pokolin. Konstantyna Malyska – hromadska diiachka, pedahoh i pysmennysia*, Toronto 1965, s. 116.

Стоїмо все ще немов на вулкані, про який не знаємо сказати, чи він уже погас чи леда день вибухне оп'ять і вогнем засипле наші оселі, знищить плоди довголітніх трудів. І готуємося на прийняття катастрофи і до відпору тих ворогів нашого національного існування... Нині наші мрії, змагання, бажання повинні стопитися на одним огнищі, яке ясным сявом має вказати нам шлях до визволення!⁸

1912 р. спільно з М. Білецькою К. Малицька заснувала фонд „На потреби України”, який помагав багатьом справам української громади, а з початком війни став матеріальною підтримкою для Українських Січових Стрільців. При школі імені Т. Шевченка, де вчителювала, К. Малицька заснувала санітарні курси, учениці яких згодом стали суттєвою медичною підмогою на фронті.

Уже з перших днів окупації Львова у вересні 1914 р. російські інтервенти, як і тепер, під гаслом „освободження” вдавалися до свавільного нищення культурних інституцій, закриття громадських та освітніх установ, українських парафій, винищення українських книг, переслідування української інтелігенції та духовенства за їхні патріотичні погляди⁹. Унаслідок створення мережі репресивного жандармсько-поліційного управління та за доносами місцевих москвофілів, які подавали окупаційній владі точні списки українських активістів, що залишилися тоді у Львові, почалися систематичні арешти громадських діячів, називаних „мазепинцями”. Особливо масовим був такий арешт у ніч з 17 на 18 лютого 1915 р., під час якого було затримано понад 60 українських громадських активістів (директорів банку „Дністер” д-ра Степана Федака, д-ра Володимира Охримовича, директора „Народної Торгівлі” Миколу Заячківського, ректора духовної семінарії д-ра Йосифа Боцяна, адвоката д-ра Миколу Шухевича, священників Теофіля Бобикевича, Мирона Горникевича, редактора „Нового Слова” Миколу Курцебу, гімназійного професора о. Ярослава Левицького). Серед арештантів-

⁸ *Do ukraïnskoho zhivotstva* [v:] „Dilo”, 18 luteho, 1913.

⁹ *Yak hospodariat naizdnyky v Shkidnii Halychyni* [v:] *Moskovska okupatsiia Halychyny 1914–1917 rr. v svidchenniakh suchasnykh* (Halytskyi arkhiv), Apriori, Lviv 2018, s. 412–416.

чоловіків опинилася єдина жінка – Костянтина Малицька, яку московський губернатор Галичини граф Бобринський визнав небезпечною для царського режиму, виславши до Єнісейської губернії в місто Пінчугу (тепер це селище Богучанського району Красноярського краю Росії)¹⁰. „А єдиною нашою провиною було, що всі ми були «мазепинці» і з нашими доморослими «руськими» не вітали російської армії хлібом-сіллю”¹¹, – писала у своїх спогадах К. Малицька. Хоча сибірська неволя стала для письменниці справжнім життєвим післанництвом, важким моральним і фізичним випробуванням, вона ніколи не нарікала на долю, а у відповідь, коли їй співчували, з гумором відповідала, що це були її найкращі роки.

Мета статті. На матеріалі приватних мемуарів К. Малицької про війну показати історико-біографічну значущість его-джерел не лише для артикулювання власних людських споминів, переживань і рефлексій, а й для використання їх як важливих історичних документів та свідчень про події Першої світової війни в національному масштабі, крізь призму історичної пам’яті й суспільного досвіду. При цьому в статті застосовується проекція антропології війни як складова індивідуальної історії, людської долі в умовах війни.

Актуальність і стан дослідження. Біографія, літературна творчість, педагогічна і громадська діяльність К. Малицької значною мірою вже висвітлені в низці праць українських літературознавців: В. Качкана¹², З. Нагачевської¹³, І. Сеньків¹⁴,

¹⁰ *Z pered dvokh lit. Areshtuvannia ukraintsiv u Lvovi pid rosiiskym naizdom* [v:] *Moskovska okupatsiia Halychyny 1914–1917 rr. v svidchenniakh suchasnykiv...*, s. 459–460.

¹¹ K. Malyska, *Na khvyliakh svitovoi viiny* [v:] *Vykhovnytsia pokolin...*, s. 58.

¹² V. Kachkan, „*Vyznachna syla pedahohichna...*” (*literaturna sylveta Kostiantyny Malyskoi*) [v:] *Khay sviatytisia imia tvoie. Studii z istorii ukrainskoi literatury XIX–XX st.*, kn. 2, „VIK”, Kolomyia 1996, s. 146–160.

¹³ Z. Nahachevska, *Kostiantyna Malyska: zhinka v pedahohitsi, pedahoh u zhinochomu rusi* [v:] „*Obrii*”, nr 1, 2002, s. 18–28.

¹⁴ I. Senkiv, *Liubytelky Hutsulshchyny. Konstantyna Malyska* [v:] „*Nashe zhyttia*”, nr 3, 1988, s. 6, nr 4, 1988, s. 4–6, nr 5, 1988, s. 17–18, nr 10, 1988, s. 12–13.

М. Якубовської¹⁵, О. Меленчук¹⁶, А. Бойко¹⁷. Постаті письменниці присвячено статті та спогади у книзі „Виховниця поколінь”; публікацію вибіркового епістолярію К. Малицької здійснили Н. Лисенко і З. Пахолок¹⁸, а про лексичні особливості спогадів письменниці в лінгвальному аспекті йшлося в статті С. Гірняк¹⁹.

Проте мемуари К. Малицької воєнного, зокрема засланського періоду, ще не були предметом спеціальних історіографічних чи літературознавчих досліджень. Сьогодні ці матеріали набувають особливої джерелознавчої та історико-літературної цінності з огляду на потребу створення загальнонаціонального метанаративу війни, а також як людські свідчення авторки й емоційне самоословлення важкого п'ятирічного досвіду перебування в неволі.

Предметом аналізу у статті стали спогади К. Малицької „На хвилях світової війни” (уперше надруковані в газеті „Діло”, 1937, № 67 за 27 березня), а також її листи до Марії Грінченко, написані із заслання, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. III, од. зб. № 43299–43283). За хронологічним принципом це листування складається з двох частин: до першої належать 4 листівки і 7 листів 1915–1917 рр., до другої – 1 листівка і 5 листів 1923–1924 рр. Уперше їх опублікувала Зінаїда Пахолок²⁰.

¹⁵ М. Yakubovska, *Zhyttievyyi i tvorchyi shliakh Kostiantyny Malytskoi*, Osnova, Lviv 1995.

¹⁶ О. Melenchuk, *Shevchenkiana Kostiantyny Malytskoi* [v:] „Virtus“, nr 26, 2018, s. 178–183.

¹⁷ А. Boiko, *Spohady Kostiantyny Malytskoi yak dzherelo do vyvchennia yii biohrafi* [v:] „Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Pedahohika. Sotsialna robota”, vyp. 21, Uzhhorod 2011, s. 26–28.

¹⁸ N. Lysenko, Z. Pakholok, *Virna svoiemu poklykanniu. Z epistolarii Kostiantyny Malytskoi* [v:] „Dzvin“, nr 10, 1998, s. 116–122; Z. Pakholok, *Lysty spadkoiemytsi intelektualnykh arystokrativ Konstantyny Malytskoi do Marii Hrinchenko* [v:] „Dzvin“, nr 10, 1998, s. 215–230.

¹⁹ S. Hirniak, *Leksychni osoblyvosti spohadiv Konstantyny Malytskoi* [v:] *Ridne slovo v etnokulturnomu vymiri*, Drohobych 2014, s. 11–12.

²⁰ Z. Pakholok, *Lysty spadkoiemytsi intelektualnykh arystokrativ Konstantyny Malytskoi do Marii Hrinchenko* [v:] „Dzvin“, nr 10, 1998, s. 215–230.

Виклад основного матеріалу. Его-документи чи документи особового походження К. Малицької про російську окупацію Львова та її „сибірську одісею” – важливий фрагмент особистісного життєвого досвіду визначної діячки, позначений високою мірою суб’єктивізму, психологізму, експресивності. Візії пережитого воєнного лихоліття дають змогу через описану буденність реконструювати особисту психобіографію авторки, аксіологію, світовідчуття, а також показати умови життя галицьких „заложників”, вплив війни на людську долю.

У своїх спогадах Малицька часто використовує топос дороги, що надає розповіді особливого динамізму й репортажності, окреслює екзистенцію арештантського буття у вимірах подоланого шляху, маркує хронологію пережитого. Дорога в неволю розпочалася з понад тримісячного арешту в одиночній камері львівської тюрми на вул. Баторія, а далі – у Лук’янівській в’язниці в Києві, після чого було виснажливе понад місячне етапування до Сибіру, упродовж якого Малицькій довелося поневірятися в тюрмах Красноярська і Єнісейська, серед злодійок, їхати в холодних поїздах, пливати в задушному корабельному трюмі по Єнісею та човном по Ангари, іти пішки, відтак тиждень їхати на підводах уже аж до Пінчуги²¹. У спресованих часових фрагментах на перший план виступають передусім емоційні жіночі переживання, пов’язані з новим досвідом арешту, який розмежував два життєві топоси – „пекло” і „світ”. К. Малицька згадує свій Великдень у львівській тюрмі, слухання богослужіння на подвір’ї в’язниці, настроїв весни та його вплив на свідомість і почуття.

Вона описує нелюдські умови утримання полонених у в’язниці на вул. Баторія, щоденні катування, смерті, розстріли, які стають уже звичним для неї звуковим тлом полону: „Щодня когось вішають, розстрілюють, ніч-у-ніч лунає бренькіт кованих кайдан”²². Майстерно передано у споминах колективну

²¹ К. Malytska, op. cit., s.17.

²² Ibidem, s. 58.

емоцію арештантів, їхні інтуїтивні відчуття, візії, експресії, – те, як вони навчилися тримати контакт із зовнішнім світом і навіть передбачати хід війни через поведінку тюремної охорони: „Починають нас сильніше сторожити – значить, москалям «не везе». Коли їм щастило в бою, ставали для нас дуже ласкаві й обіщували свободу”. Як і сьогоднішні українські бранці, інтерновані галичани живуть сподіванням „тривожного доживання, надії і зневіри. «Може нас випустять? а може надійдуть наші й нас визволять?»”²³.

У діях і переживаннях засланців виразно домінує фактор національної свідомості. За словами К. Малицької, кожного з її побратимів лякав не так суворий вердикт чи саме слово „Сибір”, як хвилювання з приводу наступних політичних перипетій війни та її історичних наслідків для батьківщини: „Страшно нам було розстатися з рідним краєм у непевності, як рішиться доля України”²⁴. Загалом образ „лиховісного Сибіру” постає в мемуарах Малицької фатальним геолокусом, історичним символом вікового нищення українства:

Ну, Сибір так Сибір, не новина нашому братові. Ще за царя Олексія гостив тут уперше Дем’ян Многогрішний з родиною і за Байкалом зі своїм козацьким відрядом захищав Росію від інородних азійських племен... А відтак побував тут і Сірко, і Семен Палій, і Паліха проживала в енісейському монастирі. Закінчив тут життя Максим Залізник. Отже ми тут свої²⁵.

Мемуари К. Малицької вирізняє репортажність, просторові дескрипції, локальна деталізація „корінної московської землі” задля протиставлення рідним українським топосам: „Ми опинилися далеко від рідного краю, від зв’язку з культурним світом, поміж чужими людьми, серед суворой сибірської природи”²⁶. Як талановита письменниця, Малицька вдається до розлогих

²³ Ibidem, s. 59.

²⁴ Ibidem, s. 67.

²⁵ Ibidem, s. 69.

²⁶ Ibidem, s. 64.

пейзажних описів „Азії” із найменшими деталями місцевої флори й фауни, берегів Ангари, Волги, Єнісею, Іртиша, місцевих етнотипів – киргизів, японців, китайців.

Виснажлива дорога й майбутня невідомість не завадили письменниці бути уважною спостерігачкою та виявляти свій творчий хист, художньо-естетичне чуття в подорожніх імпресіях, сюжетно вкраплених в її засланські мемуари. Особливо це стосується описів сибірської природи: „По обидва боки ліс із високими, стрункими ялицями, березами і кедрами. А на примежних луках безліч пишних, червоних, лісних лілей і жовтих, аж яскравих квіток. Цятковані лілеї, козелець, ромен, молочій, калина, смикавець і пребагато дикої запашної рожі”²⁷. Сучасниця К. Малицької Ольга Коренець згадувала, що, коли після повернення зі заслання представники всіх львівських товариств вітали Малицьку в Науковому Товаристві Шевченка, письменниця мала захоплюючу промову, майстерно завіршувавши описи сибірської природи і свій засланський побут: „Що сталося з цією високо-поетичною розповіддю-картиною – не знаю”²⁸.

У спогадових рефлексіях К. Малицька акцентує на емоційному сприйнятті нового й чужого для неї світу: „Ми почули в повітрі лиховісний Сибір”²⁹. Простір „Азії” означає для неї не лише фізичну дистанцію – „сотні миль від дому, від своїх”³⁰. З ним асоціюються візуальні (флора, фауна, люди, міста), звукові (звуки військових маршів, гул поїздів, що мчали на фронт), соматичні (нашестья сибірської мошки) враження. Значна частина її спогадів – це фіксація спостережень в інших умовах і серед чужих людей, тому вони подекуди нагадують цілісні географічні зарисовки про життя на Ангари, серед „пра-лісів тайги”, описи місцевої інфраструктури, весняної відлиги,

²⁷ Ibidem, s. 62.

²⁸ O. Korenets, *U Kruzhku im. Hanny Barvinok* [v:] *Vykhovnytsia pokolin...*, s. 101–105.

²⁹ K. Malyska, op. cit., s. 61.

³⁰ Ibidem, s. 60.

відомої як „распутіца”, етнографічні нариси про спосіб життя, діяльність, звичаї, темперамент, двовір’я, щоденний триб „тунгузів”, або „чолдонців”, – монгольського племені, що вважалося автохтонами Приангарського краю. Письменниця колоритно описує вдачу чолдонців – населення, яке понад п’ять років було її середовищем: „Дуже етикетальні, флегматичні до краю, хитрі, вміють мовчати, де треба і не виявляють своєї думки”³¹. У примітивній культурі чолдонців Малицька спостерегла відсутність традиційної для українського етносу звичаєвості чи впізнаної культурної автентики: „Поезії в їх житті немає, ні святочних гарних обрядів, ні пісень. Молодь грає на гармошці і співає «частушки»”³². Попри це, письменниця мимоволі усвідомлює, як співжиття з чолдонцями привело до її певної психоемоційної емпатії з цим людям: „А таки я зжилася з тим народом за час мого побуту на Ангари, з тими всіма Шурами, Машами, Єгорами, брала участь у всіх їх родинних radoшах і смутках, і почувалася так добре, як на нашому українському селі”³³. У мемуарах описано уклад і соціальну стратифікацію німісцевих мешканців Пінчуги – „засланців” (тобто російських „зсильних” – анархістів і соціалістів) та „поселенців” (австрійських та німецьких поселених, що творили тут окрему громаду), між якими панувало товариське співжиття і взаємодопомога.

Важливою складовою мемуарів і листування К. Малицької є їх емоційний супровід, схильність до рефлексування, своєрідне стенографування кожного переживання і почуття. Письменниця описує власний досвід неволі, показуючи, як людині вдається виживати в цих умовах, адаптуватися до чужинного простору, долати страх і невідомість, які захисні механізми чи інші екзистенційні чинники стають визначальними: „Те, що спершу видавалось неймовірним, страшним, стало живою дійсністю”³⁴. Врешті письменниця розмірковує про те, що допомагає

³¹ Ibidem, s. 66.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, s. 66–67.

³⁴ Ibidem, s. 64.

зберегти себе, свою ідентичність, фізичну і духовну стійкість. Часто в її его-тексті прострумовують глибокі психоаналітичні одкровення людини в неволі, у ситуації абсолютної невідомості ні про своє майбутнє, ні про реальний стан подій на фронті:

Може бути, наколи б стала я тонко аналізувати теперішнє моє положення, порівнювати з минулим, страхати ся будучим – воно вийшла б би справді трагедія. Але я в аналізу не бавлю ся, бо й часу на те нема – живу хвилию, думаю о найближчій нинішній, і не піднімаю занавіс завтрішньої днини. Уявляю собі іно ясно і плястично всі страховища теперішньої війни, вхожу у найдрібніші деталі трагедій там на поли бою і там серед родин бездомних, осиротілих і моє власне терпіння так розливається у загальнім мори болю, що вже й не можу его розпізнати, котре моє питоме – а котре чуже людське³⁵.

Оця міра навіть дистанційної емпатії зі своїм народом, глибока перейнятість долею тих, кому гірше, хто у смертельній борні, зіставлення своєї ситуації із загальнонаціональним горем чинили покріплючу дію на емоційний стан жінки, давали сили вистояти і прийняти життєвий виклик.

Водночас К. Малицька, не втрачаючи внутрішнього оптимізму, роздумує про смерть і вічний спочинок, звіряючись у листах до М. Грінченко про свій страх померти на чужині. Попри ціпкий інстинкт виживання і душевний гарт, думки про смерть стають частиною її психоемоційного буття, пережитим особистим катарсисом:

Був час, що мені страшно було тут вмирати, а тепер байдуже. Єсли є друге житє і так моя душа злучиться з моїми дорогими там у рідній Вкраїні, а нема, так однаково, яку землю справлятимуть мої кости: європейську чи азійську. А одначе... яка глупа людська природа – а одначе десь в найглубших закутинах душі дрожить тихесеньке бажанє, щоби спочити на вічний сон там на Личакові у Львові, в тім прегарнім куточку поміж могилою мами і діда. Здається, саме там найкраще б ся спочивало (лист до М. Грінченко від 18/31 грудня 1916 р.)³⁶.

³⁵ Z. Pakholok, *Lysty spadkoiemytsi intelektualnykh arystokrativ...*, s. 223.

³⁶ Ibidem, s. 228.

Для інтернованої галичанки в сибірській чужині дуже важливим є зв'язок із рідним світом, зі своїми, з Україною. Зазвичай він утримувався шляхом листування і надсилання книг, журналів, часописів. Це те, що емоційно наснажувало, допомагало вижити, зберегти дух земляцтва й національну ідентичність. Чекання звісток від рідних і побратимів ставало важливою частиною засланського укладу К. Малицької, фундаментальною внутрішньою потребою неперервності духовного контакту: „Як нетерпляче вижидали ми кожного рядка, писаного близькою людиною – як у той день, коли мала прийти пошта, літом на човні, а зимою саньми, хвилювалися ми від ранку, сидючи годинами на березі Ангари, споглядаючи в безконечну даль, чи зачорніє на хвилях темна точка, вістунка пошти”³⁷.

Ще однією формою контакту зі світом, як згадує К. Малицька, були часописи та газети, через які засланці дізнавалися про найновіші воєнно-політичні новини в Україні та світі. Власне, вмонтовані у фактуру спогадів письменниці розлогі прес-ревю українських і закордонних часописів, що їх періодично доставляли наддніпрянські приятелі, становлять не лише окремішній жанровий сегмент мемуарів, а й слугують психоемоційним й подієвим каталізатором спогадової оповіді, її достовірним історико-фактографічним і ретроспективним тлом. „Щотижня дістаємо пошту і в той день трохи усі зденеровані – що принесе часопис?” – так описувала цю інтригу К. Малицька в листі до М. Грінченко (29 листопада 1915 р.)³⁸.

У мемуарних текстах К. Малицької звернено особливу увагу на переживання часу в сибірській неволі – як спосіб внутрішнього примирення, зживання зі ситуацією, механічного часового проминання: „Життя наше поволі стало укладатися в певні норми. Ми перестали сподіватися, що за рік-два вернемось домів і почали миритися зі страшною спершу думкою... А як уже чоловік з чим помиритися, хочби і найстрашнішим лихом,

³⁷ К. Malytska, op. cit., s. 69.

³⁸ Z. Pakholok, op. cit., s. 221.

то стає легше на душі”³⁹. У листі до М. Грінченко від 26 серпня 1915 р. вона оповідає про влаштування свого щоденного трибу – інтенсивна фізична праця й постійна зайнятість: „За роботою скорійше минає час і важкі думки не морочать голови і здоровійшою чується людина. Но – і гріється при фізичній роботі”⁴⁰. Розмірений спосіб життя стає звичною темпоральною практикою жінки і дає змогу легше переживати повільну часоплинність: „Хоч живу вже тут близько два місяці, досі ще не скучала. Робота все знайдеться. Хазяйничаю, шию, читаю, пишу, ходжу на проходи і час сходить незаметно. За сім місяців мала вже час навчитися терпеливості, так зовсім спокійно дожидаю, що будучність мені і нам усім принесе”⁴¹.

Таким фактором психологічної адаптації, емоційного переключення було заведення господарства, облаштування свого хатнього простору, домашнього околу, кулінарні захоплення. Малицька зуміла з особливим відчуттям стилю, естетичного смаку, культурної пам’яті настільки освоїти чужий простір, що її „сибірська хата стала українська”⁴². Традиційне чолдонське житло вона наповнила питомо рідними інтер’єрними деталями – картинками з українських часописів, портретом Шевченка та інших наших письменників: „Шевченка вже мала – вициганила его у одного політичного руского, оправила в мережані рамці і якось аж легше стало жити у хаті, коли він дивиться на мене тими своїми добрими, розумними очима, що стільки горя бачили на своєму віку” (лист до М. Грінченко від 20 січня 1916 р.)⁴³. Це своєрідна психологічна сублімація, коли втрата рідного дому компенсується його асоціативним відчуттям через найменші деталі пам’яті, просторово-речові ідентифіканти, рідні національні страви („галицькі пироги зі сиром і сметаною”), які стали

³⁹ K. Malytska, op. cit., s. 69.

⁴⁰ Z. Pakholok, op. cit., s. 227.

⁴¹ Ibidem, s. 219.

⁴² K. Malytska, op. cit., s. 70.

⁴³ Z. Pakholok, op. cit., s. 227.

маркерами її українського світу з рідною енергетикою, зоною емоційного комфорту, способом духовного зв'язку з батьківщиною і сакральним апотропеем на чужині.

Найбільш гнітючим переживанням на засланні для К. Малицької було усвідомлення власної нереалізованості, змарнованого часу, тоді, коли вона відчувала гостру моральну запотребованість бути з власним народом, розвивати культурно-освітнє життя в рідному Львові: „І одна тільки думка затроює мені тут жите: може там на руїнах встає тепер нове жите, робітників треба міліони, а я ось тут сиджу без діла і може ще й роки прийдеться так сидіти. Війні і кінця не видати” (лист до М. Грінченко від 17/30 січня 1916 р.)⁴⁴. Пасіонарний психотип К. Малицької, що повсякчас прагнув активного чину, особливо вразливий до обмеження життєвого простору. Невипадково хронотоп її листовних рефлексій асоціативно означений двома контрастними топосами: Сибір – „якась вимерла планета”, у сенсі абсолютної відчуженості й відстороненості від активного політичного світу, фронтового життя, літературного процесу; і простір „за Уралом”, де „грають гармати, кипить бій”, де вершиться політична доля України й нуртує культурне-просвітнє життя⁴⁵.

У засланському листуванні К. Малицької з М. Грінченко, окрім рефлексійно-сповідального, виокремлюється пласт її цінних інтелектуальних розмислів про літературу, критичних оглядів прочитаних книжок. Книги українських і зарубіжних авторів, найновіша періодика, словники, що їх систематично доставчала в Пінчугу Грінченко, слугували Малицькій важливою лектурою для „духової праці”, якій спеціально відводила довгі вечори⁴⁶. „А книжка тут, письмо, добре слово від своїх – се найбільша наша відрада на чужині”, – листовно зізнавалася М. Грінченко (лист від 29 листопада 1915 р.)⁴⁷. На засланні письменниця

⁴⁴ Ibidem, s. 225.

⁴⁵ Ibidem, s. 228.

⁴⁶ Ibidem, s. 229.

⁴⁷ Ibidem, s. 221.

інтенсивно перекладає, вивчає англійську мову. Уже після війни, у 1925–1932 рр., побачила світло денне низка її перекладів з французької, шведської, російської, англійської, зокрема збірка „Оповідання з життя звірят”, „Вакації над морем” Густава Гаерштама, казка „Дар морського царя” Захаріаса Топеліуса (усі три – 1925), „Маленькі школярки п’ятьох частей світа” Елі Берте (1928), „Діточі літа Тьоми. Семейна хроніка” (1929) Миколи Гаріна-Михайловського, „Маленька вдова” (1932) Елінори Гойт Бренерт.

Спогадовий наратив Малицької воєнного часу містить багато фактографічних деталей, які прояснюють не лише її громадську діяльність, культурне подвижництво, загалом життєпис цього періоду, а також описують епізоди життя багатьох „заложників”, розкиданих по різних сибірських закутках, із якими їй удавалося втримувати листовний зв’язок:

Та найбільш матеріальної та моральної помочі зазнавали ми такі від своїх братів-галичан. Пам’ятав про нас Ексцеленція-Митрополит з Курська, д-р Боцян з Мінусінська прислав скриньку ліків, насіння квітів і городини, дбав про нас д-р С. Федак з Києва і незабутньої пам’яті директор Кость Паньківський, що наслав чимало усяких книжок і брошур, запомігав нас теж дуже щедро грішми отець курат Володимир Садовський з Красноярська⁴⁸.

Це було свідчення зворушливого дистанційного громадівства і щирого земляцтва, яке у взаємній комунікації зуміло зберегти національний дух, морально вистояти й вижити фізично.

Значною підтримкою для галичан були також листовні зв’язки із Наддніпрянщиною, зокрема Олександром Русовим та найбільше Марією Грінченко, яку Малицька називала своєю „незабутньою розрадницею у час сибірського заслання”⁴⁹: „Завдяки їй мали ми постійно весь час газети і книжки, все, що найновішого появилось в українській мові. Діставали від неї

⁴⁸ K. Malytska, op. cit., s. 70.

⁴⁹ Z. Pakholok, op. cit., s. 216.

на свята дарунки й харчі, що нагадували нам рідний край, рідні обряди”⁵⁰. Листи К. Малицької до М. Грінченко із заслання пронизані сповідальною тональністю, душевним саморозкриттям, подекуди драматичними роздумами. У них, окрім описів власного побуту, сибірського довкілля, етнографії, звичаїв, оприявнюється характер справжньої жіночої дружби й підтримки. З усіх кореспондентів, як згадувала Малицька, одна Грінченко поставилася „так щиро – по дружньому” до її „духових потреб і бажань”⁵¹. Світлину Марії Грінченко Малицька повісила у себе над ліжком, поруч із Богородицею, як „образ людини, яка добротою великого свого серця стверджує, що зв’язи духа і серця сильніші іноді і кровних”⁵².

У своїх спогадах К. Малицька засвідчує, наскільки важливою для полонених була підтримка земляків з України як фактор національної консолідації: „Щойно тут на засланні ми відчули, що значить сильна, свідомо своєї одноцільности нація, що значить бути її членом”⁵³. Щоправда, порівнюючи активний рівень централізованої державної підтримки для інтернованих німців, поляків, євреїв, письменниця зауважила, що „зорганізованої помочі для всіх засланців-українців на Сибір не було і це нас трохи боліло, бо інші народи таку поміч мали”⁵⁴.

Після жовтневого перевороту 1917 р. новостворений радянський уряд видав усім засланим у Сибір офіційний дозвіл на повернення додому. Утім, рушати відразу в дорогу, як це зробили інші побратими – В. Охримович, В. Шухевич, М. Заячківський, – Малицька не наважилася через непевні часи. Щойно на початку червня 1919 р. вона виїхала з Пінчуги в напрямку України, але дорогою додому змушена була залишитися в сибірському містечку Козачинському, поблизу Красноярська, через

⁵⁰ К. Malytska, op. cit., s. 68.

⁵¹ Ibidem, s. 222.

⁵² Ibidem, s. 223.

⁵³ К. Malytska, op. cit., s. 68.

⁵⁴ Ibidem, s. 68.

антибільшовицькі повстання, які тут розгорілися. Згадувала про своє надзвичайно важке через матеріальні труднощі життя в цьому місті, неприязнь місцевих мешканців, які доносами „затроювали побут” українським полоненим. Згодом, у вересні 1919 р., К. Малицька була змушена переїхати з Козачинська до Красноярска, де потрапила у вир народного життя тутешніх українських засланців. Цінними в її спогадах є згадки про освітньо-культурне життя „Української громади” в Красноярску, відкриття тут першої української народної школи імені І. Котляревського, де вона вчителювала, учительських курсів. За спостереженнями К. Малицької, під час її перебування в Козачинському, Красноярску, згодом Омську і загалом скрізь у сибірських містах провід у національно-культурному житті вели галичани – колишні полонені або засланці, які з часом стали вільними громадянами й гуртували довкола себе осередки українства⁵⁵.

17 липня 1920 р., отримавши офіційний дозвіл на звільнення, К. Малицька вирушає з Красноярска на захід, дорогою зупиняючись в Омську, щоб отримати необхідні дозволи на проїзд. Знову-таки в мемуарах постає образ дороги повернення з детальним географічним маршрутом – Омськ, Петроград, Нарва, Щетин, Франкфурт-на-Одері, Познань, звідки вже під опікою польського делегата Малицька разом із іншими полоненими попрямувала на Львів. Цього разу її шлях від Познані до рідного Львова тривав місяць, пролягаючи через Лодзь, Пйотрків, Ченстохову, Краків. Письменниця передає тріумфальний настрій свого вже комфортного повернення додому: „І ось я їду домів не під конвоем, а як свобідна людина. Їду дуже вигідно в інтернаціональнім вагоні на дармовий білет...”⁵⁶. У сприйнятті Малицької, хронотоп її п’ятилітньої життєвої дороги заслання і повернення символічно окреслений топосами львівської „рогачки” (у Львові – перехрестя трамвайних колій, що

⁵⁵ Ibidem, s. 78.

⁵⁶ Ibidem, s. 79.

за формою нагадує рогач): „Перед роками вивезли нас москалі Личаковом, тепер привезли поляки від Янівського. Виходило, що перейдений мною шлях п'яти літ – це була тільки дорога від рогачки до рогачки з далекими, щоправда, відхилами”⁵⁷ (ідеться про відомі Личаківську і Клепарівську рогачки). Обриси й урбаністичні ідентифіканти Львова у спогадovому наративі письменниці є не лише її біографічними локусами, а й психо-почуттєвими і ментальними маркерами її ідентичності, громадського чину і духовного вкорінення у Львові. Як згадувала її сучасниця, „була цілим серцем львів'янка. Не любила провінції та взагалі не хотіла виїздити зі Львова”⁵⁸.

У глибокоемоційних мемуарах К. Малицької вражає її висока політична свідомість і далекоглядність, тонкий громадянський аналітизм, розуміння ситуації війни та її впливу на долю народу, який єдиний може бути вершителем своєї національної онтології. У листі до М. Грінченко від 18/31 грудня 1916 р. Малицька ділиться своїми воєнними передбаченнями і громадянськими очікуваннями: „Війна не сказала ще свого посліdnього слова і хто зна', як нечаяно проявити ся може невмируча животність українського народу. Я вірю в нього! Не в дипломатию політиків наших, не в ілюзоричні обіцянки монархів, а вірю в нашого «Наймита», що в рокову хвилю зуміє найти путь свою і скинути кайдани”⁵⁹.

Зі слів Олени Федак-Шепарович відомо, що після повернення із заслання влітку 1920 р. К. Малицька озвучила свої сибірські спогади перед львівською публікою, яка урочисто вітала її в Народному домі у Львові як національну героїнку: „Деякий час пізніше мала К. Малицька доповідь про свій побут на засланні і поворот домів. Говорила річево і спокійно, без нарікань і сентименту, навіть із гумором, немов би це не торкалося її особи,

⁵⁷ Ibidem, s. 81.

⁵⁸ O. Fedak-Sheparovych, *U Soiuzi Ukrainok (Konstantyna Malytska – yakoiu ya yii pamiataiu)* [v:] *Vykhovnytsia pokolin...*, s. 108.

⁵⁹ Z. Pakholok, op. cit., s. 228.

а когось постороннього. З ентузіазмом згадувала тільки короткий побут у Києві і поміч, яку їй дали наші земляки”⁶⁰.

Попри важкі фізичні і моральні поневіряння в „лиховісному Сибіру”, вимушену розлуку з батьківщиною, змарновані для творчої і громадянської праці роки на засланні, щоденну боротьбу за виживання, мемуарний наратив й епістолярій К. Малицької пронизує вітаїстична чуттєвість, національний оптимізм, непереборне бажання жити. Цей життєствердний настрій відлунує в її глибокосенсовних філософських максимах і аксіологічних імперативах, які розгортають у спогадовій оповіді виразний екзистенційний дискурс засланського буття письменниці: „Життя – найбільше наше добро. Має воно свої світлі і темні сторони і в сім саме його принада”⁶¹; „Тут, на землі, ще треба жити і боротися і бути сонцем для других”⁶²; „Яке щастя, що на нас старих не кінчиться історія – яке щастя, що з одного дерева теше судьба домовину і колиску”⁶³.

Висновки. Мемуари К. Малицької цінні своєю фактографічною основою як важливе джерело для осмислення життєпису, людської долі письменниці, для розуміння історико-політичної ситуації в Галичині періоду російської окупації, для висвітлення культурно-патріотичного життя воєнного Львова та долі його знакових громадських діячів, які також зазнали переслідувань, арештів, заслання. Крім того, у спогадову, власне, фактографічну, канву цих его-документів майстерно інкорпоровано інші жанрові елементи оповіді (художні описи пейзажів, подорожні нариси, психологічні рефлексії, газетні ревію, літературно-критичні огляди), що надає спогадам особливого подієвого динамізму, захопливого внутрішнього сюжету, розгорненої оповідної структури, експресивного забарвлення, психологізму та інтелектуалізму.

⁶⁰ О. Fedak-Sheparovych, *op. cit.*, s. 106.

⁶¹ Z. Pakhlok, *op. cit.*, s. 229.

⁶² *Ibidem*, s. 223.

⁶³ *Ibidem*, s. 228.

Reference

- Do ukrainskoho zhinotstva* [v:] „Dilo”, 18 lutego, 1913.
- Z pered dvokh lit. Areshtuvannia ukraintsiv u Lvovi pid rosiiskym naizdom* [v:] *Moskovska okupatsiia Halychyny 1914–1917 rr. v svidchenniakh suchasnykiv* (Halytskyi arkhiv), Apriori, Lviv 2018, s. 459–460.
- Korenets O., *U Kruzhku im. Hanny Barvinok* [v:] *Vykhovnytsia pokolin. Konstantyna Malyska – hromadska diiachka, pedahoh i pysmennytsia*, Toronto 1965, s. 101–105.
- Malyska K., *Na khvyliakh svitovoi viiny* [v:] *Vykhovnytsia pokolin. Konstantyna Malyska – hromadska diiachka, pedahoh i pysmennytsia*, Toronto 1965, s. 58–82.
- Pakholok Z., *Lysty spadkoiemtsi intelektualnykh arystokrativ Konstantyny Malyskoi do Marii Hrinchenko* [v:] „Dzvin”, nr 10, 1998, s. 215–230.
- Pelenska I., *U spohadakh suchasnykiv* [v:] *Vykhovnytsia pokolin. Konstantyna Malyska – hromadska diiachka, pedahoh i pysmennytsia*, Toronto 1965, s. 110–122.
- Tarnashynska L., *Ego-dyskurs ukrainskoho shistdesiatnytsstva yak zrizz epokhy vyvilnenoi svobody* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, t. 9, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2022, s. 187–202.
- Fedak-Sheparovych O., *U Soiuzi Ukrainok* (Konstantyna Malyska – yakoiu ya yii pamiataiu) [v:] *Vykhovnytsia pokolin. Konstantyna Malyska – hromadska diiachka, pedahoh i pysmennytsia*, Toronto 1965, s. 106–109.
- Yak hospodariat naizdnyky v Skhidnii Halychyni* [v:] *Moskovska okupatsiia Halychyny 1914–1917 rr. v svidchenniakh suchasnykiv* (Halytskyi arkhiv), Apriori, Lviv 2018, s. 412–416.